

KELAM İLMİNDE FİYAT KONUSUNDAKİ TARTIŞMALAR: BÂKİLLÂNÎ¹ VE KADİ ABDÜLCEBBAR² ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Muhit MERT (*)

Fiyat konusu aslında kelam ilminin konularından birisi değildir, fakat itikâdi fiilleri” konusu içinde tartışılmaya başlanmıştır. Kelam ilminde bu konu, fiyatların oluşumunda, düşmesinde ve yükselmesinde insan iradesinin etkisi olup olmadığı noktasında tartışılıyor ve tartışma “İnnallahe hüve'l-Musa'ir” hadisine dayanıyordu³. Hadisin ifadesine göre Peygamberimiz (s.a.v)'e bir defasında sahabeden bazıları gelmiş ve Medine pazarında fiyatların yüksekliğinden bahsederek fiyatlara bir sı-

- 1) Ebu Bekur Bakillânî (ö. 403/1013), Basra'da doğdu, Bağdatta tahsil gördü. Eş'arî'nin öğrencileri Ebu Abdullah Mücahid ve ebu'l-Hasan el-Bahilî'den ders okudu. Büveyhoğulları hükümdarı Adudud-devle önce onu çocukların eğitimi ile görevlendirmiş, daha sonra da resmi devlet görevi vermiştir. Kısa bir süre kadılık da yapan Bakillânî, Bizans'a elçi olarak da gitmiştir. Orada bulunduğu süre içinde İmparator II. Basilyus'un huzurunda Hıristiyan din adamlarıyla da itikadi konularda müzakereler yapmıştır. Meşhur eseri *et-Temhid*'i Adudud-devle'ye takdim etmiştir. Ayrıca *el-insaf*, *el-Intisar*, *el-Beyan ve l'cazu'l-Kur'an* adlı eserleri vardır. (bk. Şerafeddin Gölcük, “Bâkîllânî” md. DİA IV, 531).
- 2) Kadî Abdülcebbar b. Ahmed (320?/932?-415/1025), Hemedan'a bağlı Esedâbâd'da doğmuştur. İlk tahsilini Esedâbâd ve Hemedan'da yapmış ve daha sonra Basra'ya gitmiştir. Amelde Şafîî, itikadda Eş'arî mektebine mensup iken, Bağdat'ta Ebu İshak b. Ayyaş'la tanıştıktan sonra mutezili düşünceleri benimsemiş ve ondan sonra da küçük bir akademik kitle olan mutezili düşüncenin geniş halk kitlelerine yayıldığı son parlama dönemini gerçekleştirmiştir. Basra'dan Bağdat'a giderek orada yine Mutezile imamlarından Hüseyin b. Ali el-Basrî ve Ebu Ali el Hallad ile tanışıp onlardan istifade etmiştir. Hayatının dokuz yılını da Ramehürmüz'de geçirmiş ve ondan sonra da te'life başlamıştır. Kendi devrinin Arap dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, hadis ve kelam sahalarında meşhur hocalarından dersler okumuş olan Kadî, sadece kelam değil, tefsir, fıkıh ve hadis sahalarında da söz sahibi olmuştur. Fıkıh bilgisinden ötürü önce kadî sonra da kâdî'l-kudat olmuş ve usulî fıkıha dair *en-Nihaye fi usulî'l-fikh*, *el-Umed* adlı eserlerini yazmıştır. Hadisteki mahareti sebebiyle “Muhaddisu Kazvin” ve “Müsnidu bilad-ı acem” ünvanıyla anılmış ve bu sahada *el-Emâlî* namıyla bir eser yazarak hadisiz malumatını dercetmiştir. Tefsir sahasında da *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin* ve *Müteşabihu'l-Kur'an* adıyla iki eser kaleme almıştır. Kelama dair de *el-Muğni* (el yazması 20 cilt olan bu eserin 14 cildi neşredilmiştir) *el-Muhit bi't-teklif*, *Tabakatu'l-Mutezile*, *Şerhu Usulî'l-hamse ve Tesbitü delaili'n-nübüve* adlı eserleri vardır. Kadî'nun eserleri 1951'de Mısır ilmi heyeti tarafından uzun araştırmalar sonucu Yemen kütüphanelerinden çıkarılmış ve neşredilmiştir. (bk. Metin Yurdagür, *Kadî Abdülcebbar*, MÜİFD II/1986), s. 117-136; Abdulkemir Osman, *Mukaddimetü Şerhu Usulî'l-Hamse*, s. 13-19.)
- *) Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.
- 3) Adududdin el-İcî hadisini metnini vermeden “Bir hadise binaen fiyatları belirleyen Allah'tır.” diyerek konuyu bir hadisle temellendirmektedir. Seyyid Şerif Cürcanî ise *el-Mevakif*'daki “li hadisin” cümlesinin şerhinde bu hadisi nakletmektedir. bk. el-İcî, *el-Mevakif*, s. 320, Beyrut ts. ve S. Şerif Cürcanî, *Şerhu'l-Mevakif*, VIII, 173, Mısır 1987.

nırlama getirmesini istemişlerdi. Onların bu istekleri karşısında Hz. Peygamber de “Fiyatları koyan, rızkı veren, daraltıp genişleten Allah'tır. Ben, kimsenin üzerinde bir hakkı olmaksızın Rabbime kavuşmak isterim” diyerek cevap vermişti⁴. Hadis kitaplarına fiyat ayarlamasının mekruhluğu konusunda alınmış olan bu hadis, aslında fikhî/hukukî bir hüküm ifade ediyordu. Fakat hadisteki “İnnallahe hüve'l-Musa'ir” ifadesi aynı zamanda itikadî bir durumu da çağrıştırdığından, fiyat belirlemelerinde insan iradesinin etkisi olmadığı şeklinde de anlaşılıyordu. Nitekim bu konuda bir inanç oluşmuş ve bu inancı kuvvetlendirmek için çeşitli hadisler de uydurulmuştur. Mesela; “Allah'ın Umare isimli bir meleği vardır ki, uzunluğu göz alabildiğine olan yakut taşından bir at üzerinde bulunur. Bu melek şehirlerde dolaşır, çarşılarda durur ve fiyatlar şöyle yükselsin, şöyle düşsün diye nida eder” ve yine “Allah'ın taştan bir meleği vardır ki, ismi Umare'dir. Her gün taştan bir at üzerinde yeryüzüne iner, fiyatları ayarlar ve tekrar gökyüzüne çıkar” şeklindeki uydurma hadisler bunlardan iki tanesidir⁵.

Eğer durum “İnnallahe ve hüve'l-Musa'ir” hadisinin ifade ettiği gibi fiyatlar sadece Allah tarafından belirleniyorsa, mesela enflasyon ve pahalılık bizim kaderimiz olurdu ve bizim bunlarla mücadele etmemiz de gerekmezdi. Halbuki, insanın her türlü kötülükle mücadele etmesini emreden Allah, elbette umurun zararına olan enflasyon ve pahalılık gibi ekonomik kötülüklerle de mücadele etmekten alıkoymaz. Hem eğer fiyatları sadece Allah belirliyorsa o zaman insanın bir şey alırken veya satarken belirlemeye çalıştığı fiyat nedir? Ya da idarecilerin bazı malların satışı için belirledikleri fiyat nedir?

Kelam kitaplarına bakıldığında konunun Eş'arîlerle Mutezilîler arasında tartışıldığı, Matürîdî kelamcılarının ise konuyla ilgilenmediği görülür. Mutezile kelamcıları Eş'arîler tarafından, insan fiillerini kendisi meydana getirir temel düşüncesinden hareketle fiyat belirleme olayı insanın bir fiili olduğundan dolayı onu belirleyen kendisi olmalıdır şeklinde düşünüyorlar diye eleştirirler⁶. Eş'arîler ise insanın fiillerini Allah yaratır temel düşüncesinden hareketle fiyatlar da Allah tarafından belirlenir derler ve ebunu savunurlar. Aslında İmam Eş'arî'nin eserlerinde bu konuyla ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Daha sonraki dönemlere ait Eş'arî kelamının kaynakları incelenirse fiyatların ilk defa H.IV. asrın sonlarında İmam Eş'arî'nin öğrencilerinin öğrencileri olan Kadı Ebu Bekir Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İbn Füreğ (ö. 406/1015) tarafından kitaplara kaydedildiği görülecektir. Ebu Bekir Bâkılânî'nin *Kitabu't-Temhid* adlı eserinde konuyla ilgili iki paragraflık bir bilgi vermektedir. İbn Füreğ ise *Mücerredu Makâlâti'l-Eş'arî* adlı eserlerinde birer paragrafta özet bilgi sunmaktadır. Aynı dönemde yaşayan Abdulkahir Bağdadî'nin (ö. 429/1039) eserlerinde ise konuya hiç temas edilmemektedir. Daha sonra gelen Cüveynî (ö. 478/1085), İcî

4) Tirmizî, *Büyu'*, 73; Ebu Davud, *Büyu'* 49; İbn Mace, *Ticaret*, 27; Dârimî, *Büyu'*, 13; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II/227, 272; III/85, 156, 286.

5) İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menaru'l-münif fi's-sahihi ve'd-daif*, s. 101-102, Beyrut 1983.

6) Abdülmelik Cüveynî *el-İrşad*, s. 367, Beyrut 1985.

(ö. 756/1355) ve Taftazani (ö. 792/1390)⁷ gibi Eş'arî kelamcılarının eserlerinde de üzerinde fazla durulmayarak konuya kısa birer paragrafta değinilmiştir. Fakat hemen şunu ifade edelim ki Eş'arî kelamcılarının kitaplarında konunun boyutları, insan iradesinin fiyat oluşumunda etkisinin olmadığını isbat etme noktasında yoğunlaşmaktadır.

Erken dönem Mu'tezilî kelamcılarının eserleri elimizde olmadığından onlarda bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi olup olmadığını bilemiyoruz. Ama Bâkîllânî ve İbn Fûrek ile aynı dönemde yaşamış ve hayatının bir süresini de Basra'da geçirmiş olan Mutezilî bilgin Kadî Abdülcebbar (ö. 415/1025) *Şerhu Usulî'l-hamse* adlı eserinde kısaca, ansiklopedik mahiyetteki *el-Muğnî* adlı eserinde ise biraz daha uzunca bir mütalaa ile konuya yer vermiştir. Muhtemelen o Basra'ya geldikten sonra fiyat konusunun Kelam ilminde tartışıldığına vakıf olmuş ve daha sonra yazmış olduğu eserlerinde konunun mütalaasını yapmıştır. Biz çalışmamızda Eş'arî kelamcısı Bâkîllânî ve Mutezile kelamcısı Kadî Abdülcebbar'ın bu konuyla ilgili görüşlerini kıyaslayarak ortaya koymaya çalışacağız.

Fiyat Oluşumunda İnsanın Etkisi

Bâkîllânî fiyat için herhangi bir tanım yapmadan pahalılık anlamına gelen **ğalâ** ve ucuzluk anlamına gelen **ruhs** kelimelerini kullanarak fiyatların pahalılık ve ucuzluğunun Allah tarafından meydana getirildiğini ifade etmektedir. Bâkîllânî bu düşüncesini şöyle izah eder: En başta canlıyı besin almaya muhtaç olarak yaratan, dolayısıyla talebi meydana getiren ve onun yapısına mal elde etme ve onu muhafaza etme arzusunu koyan Allah'tır. Dolayısıyla fiyatları bu gibi unsurlarla ayarlayan Allah'tır. Şayet Allah insanı yeme-içme ihtiyacı içinde yaratmasaydı ve onun yapısına mülkiyet arzusunu koymasaydı insanda talep meydana gelmez ve eşyanın fiyatı da oluşmazdı⁸.

Bundan sonra Bâkîllânî; "Bir sultanın bir şehri kuşatması ve oraya mal girişini önlemesi sebebiyle orada meydana gelen pahalılık için; sultan fiyatları artırdı denilmektedir. Madem ki fiyatları yükselten ve düşüren Allah'tır, o halde sultan fiyatları artırdı ifadesi ne anlam taşır? sorusunu karşı, bir takım müdahalelerle fiyatların artması ile ilgili olarak kullanılan "Sultan fiyatları artırdı" vb. gibi ifadeler mecaz kullanımlardır. Bu aynen; "Sultan onları açlıktan öldürdü" ya da "Muhasara ile öldürdü" demek gibidir. Çünkü ölümü yaratan Allah'tır. Bunun gibi insanın da fiyatlara tesiri hakiki değildir, gerçekte fiyatları düşüren veya yükselten Allah'tır şeklinde cevap verir. Konunun devamında Bâkîllânî, "Şayet sultan muhasara etmeseydi pahalılık meydana gelmezdi" itirazına karşı da; Allah insanı yeme - içme ihtiyacı olmaksızın yaratsaydı, bu durumda talep olmayacağından yenilecek içilecek şeyler de muhasa-

7) Bk. Cüveynî, *el-İrşad*, s. 367; el-İcî, *el-Mevakıf*, s. 320; Sadeddin Taftazânî, *Şerhu'l-Makasid*, IV, 320, Beyrut 1988.

8) Ebu Bekr Bâkîllânî, *et-Temhid*, s. 372, Beyrut 1987.

radan dolayı pahalılık meydana gelmezdi şeklinde cedelci bir tarzda cevap vermektedir⁹.

Bâküllânî, fiyat konusunu ele alırken insanda biyolojik bir gerçeklik olan ihtiyaç psikolojik bir gerçeklik olan arzu ve istek kavramları ile fiyat oluşumunun ilişkisini ortaya koyuyor. Şu halde Bâküllânî'nin düşüncesine göre insan yeme, içme, barınma ve giyinme gibi zaruri ihtiyaçlar içinde yaratılmıştır. İnsan bu ihtiyaçlarını temin etmeden hayatını sürdüremez. Ayrıca insanın yapısında mal alım satımına yönelik bir arzu vardır. Bu arzu, mal biriktirip muhafaza etme arzusuyla tamamlanmaktadır. Fiyat artış ve düşüşlerinin dayandığı bu iki temel unsur yani insandaki kazanma ve biriktirme isteğiyle ihtiyaç duygusu Allah tarafından yaratılmıştır. İşte bu etkiler çerçevesinde otomatik bir tarzda fiyatları oluşturan ve düzenleyen Allah'tır. Böylece fiyatlar ihtiyaç ve arzudan kaynaklanan arz ve talep olgularıyla adeta otomatik bir şekilde ayarlanmaktadır. Eş'arîlerin bu izah tarzı bir çeşit ekonomi kuramcıları olan Fizyokratların¹⁰ ekonomi teorilerine benzemektedir. Çünkü onlara göre de tabiatta olduğu gibi, iktisadi hayatta da Allah tarafından konulmuş bir düzen vardır ve bu düzen şaşmadan işler¹¹. Bu anlayış, beşerin gelişigüzel müdahaleleriyle kolay kolay yerinden kımlıdatamayacağı bir nizam ve ahenk fikrini zihinlere kuvvetli bir

9) Bâküllânî, *et-Temhid*, s. 372-373. Bâküllânî'nin çağdaşı olan İbn Fûrek de bu konuda ğalâ ve ruhs kelimelerinin yerine ziyade ve noksan kelimelerini kullanarak; fiyatların fazlalığı (ziyadesi) veya azlığı (noksanlığı) Allah tarafından, çünkü her ne kadar fiyatlar talep ve arzın varlığı veya yokluğu, azlığı veya çokluğu ile ilgili ise de arzı ve talebi önceden yaratarak insanın kalbine koyan Allah'tır demektedir. bk. İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, s. 138.

10) Bu ekonomi kuramını Fransa'da XVIII. yüzyılda XV. Louis'nin özel doktoru F. Quesnay geliştirmiş ve Rahip Baudeau, Turgot, Mirabeau, Dupont vb. ekonomistler onu izlemişlerdir. orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, "Fizyokratlık" md., İstanbul 1972.

11) Aziz Köklü, *İktisat İlmine Giriş*, s. 34, Ankara ts. Hatta Adam Smith'in "gizli el" ve Hayek'in "kendiliğinden oluşan nizam" teorilerine de benzemektedir. Her ne kadar Smith ve Hayek iktisadi hayatta meydana gelen bu nizamı kendiliğinden oluşan bir nizam görseler de onlar Metafizik ekonomi kuramcıları oldukları için muhtemelen bu tabii düzenin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmekteyler. Adam Smith'e göre Piyasa mekanizması ve serbest rekabet, tıpkı bir "gizli el" gibi toplum refahını adeta sihirli yollardan sağlayacaktır. Çünkü herkes kendi çıkarlarını gözetererek almak istediği malı en uygun fiyata almak isterken satacağı malını da en uygun fiyata satmaya çalışır, neticede arzlarla talepler bir fiyat etrafında buluşarak fiyatlar dengelenir. Adam Smith'in günümüzdeki temsilcisi ve fikirlerinin hararetili savunucusu Friedrich von Hayek de ekonomi olayını ve toplumsal kurumları, "kendinden oluşan bir nizam" olarak görmektedir. Hayek'e göre Liberal ekonomide düzen aynen doğada olduğu gibi karmaşadan doğar. Milyonlarca birbirinden bağımsız karar ve bilgi parçaları, karşılıklı etkileşim sonucunda düzensizlik değil süper bir düzen doğurur. onun değişimle bunlar, insan eylemlerinin bir sonucudur ama, insan tasarımı değildir. Hayek, hiç bir kişinin veya bir gurup kişinin bu oluşumları planlamadığını, esasen planlamasının da mümkün olmadığını söylemektedir. Binlerce insanın, eylem ve davranışları sonucunda çalışabilir sosyal sistemlerin kendiliğinden kurulabildiğini iddia etmektedir. Ona göre piyasa ekonomisinde fiyatın verdiği sinyallere göre çok sayıda bağımsız güçler harekete geçerek mal ve hizmetlerin arz ve talebini dengelemektedir. Besim Üstünel, *Ekonominin Temelleri*, s. 89-90, İstanbul 1983; Özel, a.g.md., SBA 1/441, İstanbul 1990; Ege Cansen, "Hayek Yaşıyor", *Hürriyet Gazetesi*, 11 Aralık 1988.

şekilde yerleştirmeyi hedefleyen, bunun için de hadiseleri tek etkene bağlayan "monoteist" ilahiyat telakkisi ve dünya görüşünün tabii bir neticesidir¹².

Netice olarak; Bâkîllânî konuyu yaratma cihetinden değerlendirmekte ve fiyatların oluşumunda insanın etkisini kabul etmemektedir. onun bu anlayışını kendinden sonra gelen Eş'arî kelamcıları da aynen kabul etmiş ve savunmuşlardır. Mesele Cüveynî bu konuda daha açık bir ifade ile; "Fiyatlar insanın ihtiyarı ile ilgili değildir." demektedir¹³. Eş'arîler'in bu tutumu, onları Cebri düşünceye yaklaştırmakta ve evrende insanın gerçek varlığını ve fonksiyonunu yok etmektedir. Halbuki Eş'arîlerle Cebriyye arasındaki en bariz farklılıklardan birisi Cebriyye'nin fiillerinde insana hiç bir rol vermemesi, Eş'arîler'in de bunun aksine fiillerde insanın tesirini kabul etmesidir. Böylece Eş'arîler, fiyat konusunda insan iradesinin tesirini kabul etmemeleri sebebiyle kendi efâl-i ibad / kulların fiillerinin meydana gelişi konusundaki anlayışlarına da ters düşmüş olmaktadırlar. Çünkü Eş'arî anlayışına göre kullar fiillerini kesbederler, Allah da yaratır. Eğer Bakîllânî, kitabının efâl-i ibad bahsinde ele aldığı bu konuyu bahsettiğimiz temele oturtsaydı daha isabetli bir yorum yapmış olacaktı. Ya da biz fiyat anlamına gelen **si'r** kelimesini **değer** anlamında kullanır ve "eşyanın değerini Allah belirler" dersek daha isabetli bir anlam yüklemiş oluruz.

Kâdî Abdülcebbar ise fiyatı, satın alınan eşya için karşılıklı rıza ile takdir olunan bedel olarak tanımlamakta¹⁴ ve bir malın iki türlü fiyatı olduğunu söylemektedir. Birincisi, satılan malın hakettiği gerçek fiyatı, ikincisi ise insanlar arasındaki alışveriş esnasında karşılıklı rıza ile belirlenen pazar fiyatı. O birincisine **semen**, ikincisine ise **si'r** adını vermekte ve ikinci fiyatın yer ve zamana göre artıp eksilebileceğini söylemektedir¹⁵. Birincisi bir malın gerçek değerini ortaya koyarken ikincisi arz ve talebin piyasada serbest olarak karşılaşmasından doğan pazar fiyatını ifade etmektedir. Nitekim iktisatta da fiyat, bir malın parayla dile getirilmiş değiştirme değeridir. yoksa değerini kendisi değildir ve fiyat bir malın gerçek değerini dile getirmez¹⁶. Bir mal, değeri ne olursa olsun piyasaya çıktıktan sonra piyasa şartlarına göre ayrı bir parasal karşılık bulur ki bu parasal karşılık fiyattır. Kadî Abdülcebbar'ın fiyat konusundaki bu ayırımı 7 asır sonra İktisat İlmi'nin babası sayılan Adam Smith (1723-1790) tarafından da aynen ifade edilmiştir. Adam Smith'e göre de bir malın, doğal fiyatı ve pazar fiyatı olmak üzere iki türlü fiyatı vardır. Bir malın doğal fiyatı, o malın üretimi için üretim faktörlerine, ödenen bedellerin toplamından oluşurken, pazar fiyatı, arz ve talebe göre belirlenir. Pazar yahut piyasa fiyatı, arzlarla talepleri eşleştiren ve en fazla mal miktarının mübadelesini, yani alınıp satılmasını sağlayan fiyattır¹⁷.

12) F. Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 126, Ankara 1984.

13) Cüveynî, *el-irşad*, s. 367.

14) Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XI, 55, Kahire 1965.

15) Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, s. 788, Kahire 1988.

16) Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*. "Fiyat" md.

17) Üstünel, *a.g.e.*, s. 90

Kadı Abdülcebbar genel olarak fiyatların oluşumunda hem Allah'ın, hem de sultanın / idarecinin rolünü kabul etmektedir. Şerhu Usuli'l-Hamse'de idareci anlamına gelen **sultan** kelimesini kullanan Kadı Abdülcebbar, el-Muğni'de insanlar anlamına gelen **ibad** kelimesini kullanarak sultan kelimesinin ifade ettiği anlamdan daha geniş bir anlam kasdetmektedir ki; idareci olsun olmasın insanın fiyatlara etki edeceği anlaşılmaktadır. Allah fiyatlara semavî sebeplerle arzı azaltıp talebi çoğaltarak veya arzı artırıp talebi azaltarak etki eder, sultan ise halka mallarını belirli bir fiyattan satmayı emrederek etki eder. El-Muğni'deki izahlarından anlaşıldığına göre; insanlara mallarını belirli bir fiyattan satmaya zorlayan idarecilerin yanında, halkın içindeki zorbaları ve stok yaparak fiyatları yükselten ya da mallarını belirli bir fiyattan satma hususunda anlaşılan esnafı da ibad kavramı içinde mütalaa ederek onların oluşturdukları fiyatı onlara, arz ve talebi artırıp eksiltmeyi ise Allah'a izafe ederek bu sebeplerle oluşan fiyatı da Allah'a nisbet etmektedir¹⁸. Buna göre halkı, mallarını belirli bir fiyattan satmaya zorlayan mafyacı fiyat belirlemiş olurken pazarda bir mala belli bir fiyat vererek satın alan kimse fiyat belirlemiş olmamakta, aksine onun aldığı malın fiyatını Allah belirlemiş olmaktadır. Böyle bir anlayış mutezeli düşünceyle çelişir, çünkü Eş'arîlerin de tenkit ettiği gibi mutezeli düşünceye göre fiyatları belirleyen insanın kendisi olmalıdır.

Aslında onun konuyu bu şekilde sınıflandırması, daha önce sahip olduğu Eş'arî düşünceden tam olarak kurtulamadığının bir göstergesidir. Çünkü biyolojik mahiyetteki ihtiyaçla psikolojik mahiyetteki arzudan kaynaklanan arz ve talebin piyasada serbest olarak karşılaşması sonucunda doğan fiyatı Allah'a izafe etme, bir Eş'arî anlayışıdır. Fakat Kadı Abdülcebbar konuya kötülüğün Allah'a nisbet edilemeyeceği temel fikrinden hareketle ahlâkî açıdan da bakarak, sadece fiyatlandırmada meydana gelecek ahlâkî kötülüğe merci aramaktadır. Çünkü konu böyle değerlendirilmezdi, fiyatları ayarlayan sadece Allah'tır denilirse; ihtikâr (stokçuluk), gabn (aldatma) vs. gibi yollarla fiyatları yükseltmeye ya da düşürmeye çalışanların ya da tüccarı, mallarını belirli bir fiyattan satmaya zorlayan zalimlerin sorumlulukları problem olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple fiyatı belirlemenin bir yönüyle insana ait bir iş olduğunu söyler¹⁹.

Fiyatları Etkileyen Sebepler

Fiyatlarla ilgili bir diğer husus da fiyatların oluşmasına, düşmesine ve yükselmesine sebep olan etkenlerdir. Eş'arî kelimacıları fiyatlarla ilgili bu gibi konular üzerinde durmazken Kâdî Abdülcebbar, konuyu Eş'arîlerce tartışılan boyutunun dışına çıkararak orta çağın Pazar ekonomisinin verileri çerçevesinde incelemiş ve bir fiyat teorisi oluşturmuştur²⁰. Fiyatların oluşumunda arz ve talep olgularını temel olarak ka-

18) Kâdî, Şerh, s. 788, Kâdî, el Muğni, XI/55-58.

19) Kâdî, el Muğni. XI/55-58.

20) Günümüzde her ne kadar fiyatların belirlenmesi piyasa tiplerine göre farklı şekillerde olsa bile, orta Çağ İslâm toplumlarında Pazar ekonomisi veya rekâbete dayalı serbest piyasa ekonomisi جاری ol-

bul eden Kadî Abdülcebbâr, fiyatların düşmesi (ucuzlama/ruhs) ve yükselmesinde (pahalanma / galâ) zaman ve mekân birliğini şart koşmaktadır. Yani fiyatın düşmesi, bir malın bir yerde, bir zamanda, âdeten geçerli olan fiyattan daha düşük fiyata satılmasıdır. Fiyatın yükselmesi de aynı şartlarda bir malın fiyatının yükselmesidir. Aynı malın fiyatı, başka bir yerde veya başka bir zamanda düşük olsa bu, fiyatın düşmesi anlamına gelmez. Çünkü şartlar değişmiştir. Bu sebeple buz fiyatlarının kışın yaz mevsiminde satıldığı fiyatlardan daha düşük olması fiyat düşmesi sayılmaz. Yine buz fiyatlarının sıcak beldelere nazaran soğuk beldelerde daha düşük olması da fiyat düşmesi sayılmaz. Çünkü iki zamanın ve iki mekânın şartları farklıdır. Fiyatlar yükseldi veya düştü derken zaman ve mekân birliğine itibar etmek gerekir²¹.

Kâdî Abdülcebbâr'a göre fiyat dalgalanmalarında etkili olan hususlar şunlardır:

1- Arzın az, talebin yüksek olması fiyatların yükselmesine neden olur.

2- Arzın yüksek, talebin az olması ise fiyatların düşmesine sebep olur.

3- Nüfusun artması veya azalması durumu tüketimi ve talebi etkileyeceğinden fiyatları da etkiler.

4- Bir malın yerine kullanılabilen başka malların (ikame mal) üretilmesi asıl mallara olan talebi azaltacağından fiyatını da etkiler.

5- İnsanların bir takım endişelerle bir mala rağbet göstermeleri talebi etkileyeceğinden fiyatını da etkiler.

6- Narh konulması devlet tarafından fiyat istikrarı için gerekli görülebilir. Narh konulunca da serbest piyasadaki fiyatlar etkilenmiş olur²².

duğundan fiyatlar karşılıklı rızaya dayanan pazarlıkla oluşmaktaydı ve fiyat genellikle toplam arz ve talep dengesini yansıtır. Mal arzları ve mal talepleri piyasada serbestçe karşılaşırlar ve bu karşılaşma neticesinde piyasa fiyatı belirlenirdi. Bk. Hasan ez-Zaman, *İlk İslâm Devletlerinde Ekonomik Strüktürler*, s. 375, İstanbul 1987.

21) Kâdî, *el-Muğnî*, XI/56.

22) Kâdî, *el-Muğnî*, XI, 56, 57; Kâdî, *Şerh*, s. 788. Kadî Abdülcebbâr'ın bu tesbitleri modern iktisat da yeri olan tesbitlerdir. Nitekim bu konu İktisat ilminde biraz daha ince bir tasnifle ve yeni hususlar da ilave edilerek biraz daha ayrıntılı olarak ifade edilmektedir. İktisat ilminde fiyatlara etki eden sebepler, talep yoluyla etki edenler ve arz yoluyla etki edenler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Talep yoluyla etki edenler: 1- Malın piyasa durumu: Arz ve talep ters orantılıdır. Yani arz fazla talep az ise malın fiyatı düşer. Talep fazla arz az olursa fiyat yükselir. 2- Gelir düzeyi: Fertlerin gelir seviyesi yükseldikçe alım gücü artar, alım gücü artınca talep yükselir. Talep artınca da fiyatlar artar. Bunun aksi olunca fiyatlar düşer. 3- Zevk v. etercihler: Zevk ve tercihler talebi etkilediğinden fiyatları da etkiler. 4- Moda ve reklamlar: Malın piyasada tutulması için yapılan değişiklikler ve reklamlar talebi artırır dolayısıyla fiyat artışlarına sebep olurlar. 5- İkame veya tamamlayıcı mallar: Rakip malın fiyatı düştükçe asıl malın talebi oraya kayar. Talep azalınca da fiyatın düşmesine sebep olur. Tamamlayıcılarda ise birinin fiyatının yükselmesi öbürünün yükselmesine, birinin fiyatının düşmesi öbürünün de düşmesine neden olur. Arz yoluyla etki edenler: 1- Piyasa fiyatı: Bir malın piyasa fiyatı yükselirse arz yükselir, arz yükselince talep azalır ve fiyatlar düşer ya da bunun tersi olur. 2- Üretim faktörleri: Nakliye, kira, işçi ücretleri ve hammadde birim fiyatları gibi üretim faktör fiyatları, mal fiyatlarının yükselmesine veya düşmesine neden olurlar. 3- Aracılık ve stokçuluk: İlk elden alınan mallara nazaran araya giren ikinci, üçüncü eller sebebiyle fiyatlar yükselir. Stokçuluk da

Fiyatlara Müdahale

Eş'arî keliminde "insan fiyatlara etki eder mi?" sorusuna cevap aranıp, sadece insan iradesinin bu konuda müessir olup olmadığı tartışılırken, Kadı Abdulcebbar'ın ilgilendiği bir diğer husus da "insan fiyatlara müdahale etmeli midir?" sorusudur. Daha çok fıkıh ilminin konusu olan bu soru muhtemelen köç olması dolayısıyla Abdülcebbar tarafından kelam ilmine taşınmıştır. Bu bağlamda fıkıhçılar devletin normalde fiyatlara müdahale etmemesi gerektiği görüşündedirler²³. Ancak umurun zararına olacak durumlarda fiyat ayarlaması yapılabileceğine dair fetva vermişlerdir. Meselâ, bir grup yiyecek maddesi satıcısı söz birliği ederek fiyatları fahiş bir biçimde yükseltse, devlet müslümanların hakkını korumak için fiyat ayarlaması yapabilir²⁴. Çünkü Müslüman toplumda fiyat koyma satıcının hakkıdır ama fiyatların adalet ve insaf ölçüleri içinde olmasını istemek de toplumun hakkıdır. İslam iktisat düşüncesinde de fiyatların, tekelci eğilimlerin olmadığı serbest piyasa ortamında oluşması bir ideal olarak benimsenmiştir. Fiyatlar, dînî ve ahlakî prensiplerle temellendirilmiş, vicdan ve insaf ölçütleriyle ölçülendirilmiş, sağlıklı bir rekabet ve iş birliğine dayanan, kaçakçılıktan, spekülasyondan, istifçilikten uzak, hür ve serbest bir piyasa ortamında belirlenmelidir. Bunu gerçekleştirmek de ancak devletin etkisiyle mümkün olabilir²⁵.

Kâdî Abdülcebbar da devletin maslahat görmesi halinde veya esnafın fiyatları yükseltme hususunda ittifak etmeleri durumunda tüketiciyi korumak için fiyatlara müdahale ederek, esnafa zarar vermeyecek ve genel düzeni bozmayacak şekilde

---

piyasadan malı çekip arzı düşüreceğinden talebin aynı kalması fiyatları yükseltir. 4- Bilgi ve teknolojinin gelişmesi: Tüketim mallarını daha kaliteli ve ucuzla maletme imkânı verdiği için teknik imkânlar seri üretimlerle arzın artmasına, bu da fiyatların düşmesine neden olur. (Bu kısım Aziz Köklü ve Besim Üstünel'in eserlerinin ilgili bölümlerinden özetlenmiştir). Tabiat şartları ise arza ve talebe beraber etki eder. Dolayısıyla fiyatlara da etki ederek fiyat dalgalanmalarına sebep olur. Meselâ, "1988'de Amerika'da havalarda soğuk gitmesi ve kış şartlarının şiddetli geçmesi sebebiyle bir önceki yıla nazaran gıda fiyatları yüzde 56, tahıl fiyatları yüzde 10.3, yumurta fiyatları yüzde 35.4, enerji fiyatları yüzde 5.1, otomobil fiyatları yüzde 2.3, sağlık hizmet ücretleri yüzde 8.5 ve giyim fiyatları yüzde 1.0 oranında artmıştır." ("Soğuk Hava Enflasyon Sebebi" başlıklı haber, *Zaman Gazetesi*, 25 Ocak 1990).

23) Klasik iktisadın babası sayılan Adam Smith de ilke olarak ekonomiye devlet müdahalesini reddetmiştir. Adam Smith, bu fikri savunurken en büyük dayanağını fiyat mekanizmasında bulmuştur. Bir malın doğal fiyatı, o malın üretimi için, üretim faktörlerine ödenen bedellerin toplamından oluşurken pazar fiyatı, arz ve talebe göre belirlenir. Eğer bir malın arzı talebinden fazla ise pazar fiyatı doğal fiyatın altında, eğer eksik ise bu fiyatın üstünde oluşur. Fakat pazar fiyatı ile doğal fiyatın arasındaki fark geçicidir, eninde sonunda bu iki fiyat birbirine denk olur. Bu denkliği sağlayan mekanizma da serbest rekabettir. Bir malın pazar fiyatı doğal fiyatın altına düşmüşse pahalı üreten bazı üreticiler üretimden ve arzdan vazgeçerek pazar fiyatının doğal fiyata ulaşmasını sağlarlar. (Üstünel, a.g.e., s. 90.) "Smith'e böyle bir mekanik otomatik denge anlayışına götüren Newton oldu. İngiliz bilim adamının resmettiği kâinât dev bir saatin düzen ve kesinliğiyle işliyordu. Smith, Newton'cu bilimi on sekizinci yüzyıl ticari bilimlerine uyarladı. Tam rekabete dayanan bir iş dünyasında arz ile talep arasında hemen hemen tam bir denge gördü." (Özel, a.g.md., *SBA* I, 441.)

24) bk. Burhaneddin Merçinânî, *el-Hidâye*, IV/93, İstanbul 1986.

25) Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, s. 101, Ankara 1988.

ayarlamalar yapabileceğini savunmakta, hatta fakihlerin çoğunun bunu kabul etmesini garip karşılamaktadır. Çünkü maslahata uygun olan budur. O, bu düşüncesini de Mutezile'nin temel prensiplerinden biri olan marufu emir, münkerden nehiy düsturuyla temellendirmekte ve Telakki-i rukbân hadisini de delil olarak göstermektedir²⁶. Bu hadise göre Peygamberimiz (s.a.v) pazara gelen köylüleri pazarın dışında karşılayarak ucuz bir fiyatla onların mallarını satın alıp onların pazara girerek mallarını serbestçe satmalarına engel olanları uyarılmış ve böyle yapmalarını yasaklamıştır²⁷. Bu hadis aslında üretici lehinde olacak şekilde fiyatlara müdahale edildiğinin bir göstergesidir.

Günümüzde İslâm iktisadıyla uğraşan müslüman bilim adamları da belli şartlar ve ölçüler dahilinde devletin ekonomik düzene ve fiyatlara müdahale etmesi gerektiği kanaatini taşımaktadırlar. Dr. Ömer Çapra bunun gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır: "İktisadî istikrar, yüksek seviyede iktisadî gelişme, servet ve gelirin müsavî şekilde taksimi, içtimai ve iktisadî adalet gibi bir çok iktisadî gayelerin, iktisadî hayatta devletin rolü olmadan ve sadece piyasanın faaliyeti ile tahakkuk ettirilmesi mümkün değildir. Bu itibarla hükümet lüzumlu gördüğü yerlerde fiyat sistemini tanzim etmeli, iktisadî bakımdan mühim bir rol oynamalıdır ki, İslâm iktisat sisteminin gayesine ulaşmasına yardım etmiş olsun."²⁸

Fakihlerin verdiği, Kadî Abdülcebbar'ın da katıldığı bu hüküm, "İnnallahe hüve'l-Musa'ir" hadisine aykırı gibi görünmektedir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v); "Ya Rasûlallah! Fiyatlar yükseldi, fiyatları belirleseniz" diyen bazı sahâbîlere; "Fiyatları koyan, rızkı daraltan ve bollaştıran ve Rezzak olan; Allah'tır. Ben, üzerimde hiç bir kimsenin mal ve kâr hakkı olmaksızın Allah'a kavuşmak isterim."²⁹ buyurarak fiyatlara müdahale etmekten kaçınmıştır. Hadisin sonunda Peygamberimiz'in (s.a.v) hukuka riayeten hür teşebbüse müdahale etmek istemediğinin belirlenmesi önemli bir ayrıntıdır. Seyyid Sabık, fiyatlara yapılan müdahalenin, piyasadan malın çekilerek arzın azalmasına ve fiyatların iyice artmasına sebep olacağı tehlikesinden bahsederek, bunun fakir halkın zararına olup onların alım gücünü etkileyeceğini, zenginlerin ise alım gücü olduğundan gizlice mal alıp ihtiyaçlarını temin edebileceklerini, dolayısıyla buna kapı açmamak için Peygamberimizin (s.a.v) fiyatlara müdahale etmediğini söylemektedir³⁰.

Hadisin muhtevasıyla, şartları oluştuğunda fiyatlara müdahale edilebileceğine dair fakihlerin verdikleri cevaz arasındaki aykırılığı izale eden en güzel yorum F. Sabri Ülgener'e aittir. Ülgener bu hadiste anlatılan İslâm'ın ilk devirlerinde fiyatlara müdahale edilmemesini, şartlarının oluşmadığı tarihsel bir süreç olarak görmek-

26) Kâdî, *el-Muğni*, XI/55-58.

27) Buharî, *Büyu'*, 71; Müslim, *Büyu'*, 14; Ebu Davud, *Büyu'*, 43, 46.

28) Ömer Çapra, *İslâm'da İktisadî Nizam* (çev. Hulusi Yavuz), s. 77-78, İstanbul 1993.

29) Ebu Davud, *Büyu'*, 49; Tirmizi, *Büyu'*, 73.

30) Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, III/142, Beyrut 1987.

tedir. Çünkü hem şehir ekonomi hayatında henüz müdahaleyi davet edecek hadiseler henüz bütün ağırlıklarını hissettirmemekte ve hem de o günkü devlet teşkilatlanması ciddi bir müdahaleyi gerçekleştirecek güçte değildir. Yani müdahale konusu iktisadî hayatın ve aynı zamanda idare organlarının henüz tam ve kapsamlı manasıyla belirlemiş oldukları basit site (medine) hayatı şardırlarında cereyan etmektedirler³¹. Ayrıca o, bu durumu "monoteist" ilahiyat telakkisi ve dünya görüşünün bir neticesi olarak da görmektedir. "Hadiseleri tek êtkene bağlayan bu nevi ilahiyat telakkisi, beşerin gelişigüzel müdahaleleriyle kolay kolay yerinden kımdatılamayacak bir nizam ve ahenk fikrini zihinlere kuvvetli bir şekilde yerleştirmiş oluyordu. Aynı telakkinin maddî iktisadî hayata yönelik cephesi ve pratik neticeleri de gayet açıktır: Mevcut cemiyet nizamına iktisat politikası tedbirleriyle müdahalede bulunmak, Allah tarafından takdir edilmiş olan o nizamı istikametten zorla ayırmış olacağı için, hadiselerle şu veya bu şekilde el koymaktan sakınmak icap eder. Bu sebeple, hadiseleri kendi haline bırakmak her şeyde ilahî iradenin ve hikmetin tecellisini sezen, teolojik anlayışın mantıkî neticesidir³².

Sonuç

Bakillânî'nin fiyatların oluşumu ve düşmesi - yükselmesi konusunda ortaya koyduğu görüş yukarıda zikrettiğimiz "İnnallahe hüve'l-Müsa'ir" hadisine dayanmakta, fakat "ef'al-i ibad" konusundaki temel düşüncesine zıt düşmektedir. ama bu durum onun, hadiste zikredilen fiyatlara müdahale etmeme olayını tarihsel bir süreç olarak değil de her zaman ve mekân için sabit bir hüküm olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa realitede onun fiyat belirleme olayında insanı devre dışı bırakması mümkün değildir. Fakat fiyat anlamına gelen si'r kelimesi değer anlamında ele alınırsa, onun düşüncesindeki bu problem ortadan kalkabilir.

Kadı Abdülcebbar'ın fiyatları maliyet fiyatı ve pazar fiyatı olarak ikiye ayırması da, fiyat artış ve düşüşleri hususunda ortaya koyduğu; zaman ve mekân birliği şartı da orijinal birer tesbittir. Fiyatların oluşması, düşmesi veya yükselmesinde etkili olan hususları belirlemede de iktisad ilminin bugün söylediği şeyleri o, asırlar önce dile getirmiştir.

Kadı Abdülcebbar'ın, dönemin Eş'arî kelamcılarının aksine insan iradesinin fiyatlara etkisini kısmen de olsa kabul etmesi, hem realite açısından hem de ahlaki açıdan gerekli bir durumdur. Çünümüz bilim adamlarından Ahmet Mahmut Subhi, bugünkü iktisadi yapının da Mu'tezile'yi haklı çıkardığını ve kendisinin de sonuna kadar onları desteklediğini söylemektedir³³. Fakat Kadı Abdülcebbar'ın bu görüşü Mutezile'nin ef'al-i ibad anlayışına tam olarak uymamaktadır. Çünkü Kadı Abdülcebbar, fiyatları sebebine göre ikiye ayırmakta ve ona göre nisbet etmektedir. Ya-

31) Ülgener. a.g.e., 125.

32) Ülgener, a.g.e., 126

33) Ahmet Mahmut Subhi, *Felsefetü'l-ahlâkiyye fi'l-fikri'l-İslâmî*, s. 189, Kahire 1969.

ni normal bir piyasada arz v etalebin karşılaşmasıyla oluşan fiyatı Allah'a ve idarecilerin müdahalesiyle oluşan fiyatı da insana nisbet ediyor. Halbuki mutezili düşünceye göre fiyat belirleme kulun fiilidir ve fiyatı belirleyen insan olmalıdır.

Kadı Abdülcebbar'ın, şartlar gerektirdiğinde fiyatlara devlet tarafından yapılacak müdahalenin yanında olması, dönemin ticaret hukuku anlayışıyla çelişmemektedir. Çünkü bu durum bir zarurettir. Müslümanlar iman terbiyesinden aldıkları adalet ve insaf ölçüleri içinde ticari hayata girer ama, her insan aynı terbiyeyi alamadığından ticari hayatta birtakım düzensizlikler meydana gelir. Çünkü insanın bir takım eksi yönleri ve beşeriyetinin gereği olan psikolojik marazları vardır. Bunlar iktisadî yapıyı olumsuz yönde etkilerler. Bu düzensizlikler ya üreticilerin veya tüketicilerin aleyhinde cereyan eder. Bu durum da iktisadi hayata müdahaleyi zorunlu kılmaktadır.

İktisadî hayattaki bir takım düzensizlikleri bertaraf etmek için diğer İslâm hukukları gibi Kadı Abdülcebbar da devlet kontrolüne cevaz vermiş hatta bunu şartlar tahakkuk ettiğinde gerekli görmüşlerdir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v) pazar yerinde dolaşarak pazarı kontrol etmiş, bir usulsüzlük gördüğünde mani olmuş ve bu konularda tüccarı uyarmıştır. Peygamberimizden sonra gelen halifeler de sık sık piyasayı ve pazarı kontrol etmişlerdir³⁴. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz, pazara mal getiren köylüleri karşılayıp onların mallarını ucuz bir fiyatla satın alıp pazarda yüksek bir fiyatla satmayı yasaklayan hadis de fiyatlara uygun bir şekilde müdahale edilebileceğini ifade etmektedir. Ticari konularda bu gibi kontrollerle başlayan sınırlamalar halkın zararına olacak pek çok şeye karşı bir engel oluşturmuştur.

34) Hasan ez - Zaman, a.g.e., s. 108-109.